

1880'DE DİYARBEKİR VİLAYETİNE GELEN İLK ADLİYE MÜFETTİŞİNİN SERGÜZEŞTİ

Abdulhamit KIRMIZI
İstanbul Şehir Üniversitesi

Özet:

Haziran 1879'da Osmanlı adliye teşkilatı önemli bir ıslahat geçirdi. Vali ve diğer vilayet yöneticilerinin adliye işlerine müdahalesini önleyecek tedbirler yanında, müddeiumumilik ve adliye müfettişliği gibi yeni kurumlar ihdas edildi. Genç bir Arnavut, Ferid Bey, o zaman Malatya, Mardin ve Harput'u da içeren Diyarbekir vilayetinin ilk adliye müfettişi olarak atandı. Rus Harbi sonrasında perişaniyeti içinde açlık ve kıtlık ile mücadele eden vilayet Ferid Bey zamanında çeşitli ayaklanmalara sahne oldu.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Diyarbakır, Mardin, Harput, Adliye

THE ADVENTURES OF THE FIRST JUDICIAL INSPECTOR OF DIYARBEKIR IN 1880

Abstract:

In June 1879 the administration of justice of the Ottoman Empire was reorganized. The courts of justice were placed outside the influence of the governor, public prosecutors and judicial inspectors were furnished under the new system as a check upon wrong-doings. Ferid Bey, a young Albanian was the first judicial inspector appointed to the province of Diyarbekir, which included then Malatya, Mardin, and Harput. In the aftermath of the Russian War, the province was struggling with drought and famine, and many uprisings occurred during Ferid's office in Diyarbekir.

Key Words: Ottoman Empire, Diyarbakır, Mardin, Harput, Judicial Administration

Osmanlı devletinin adliye teşkilatı 1879 yılında yapılan bir dizi ıslahatla büyük bir dönüşüm yaşadı. Adliye Nezareti'nin ilk teşkilat kanunu, nizamiye mahkemelerinin teşkilat kanunu, hem hukuk hem de ceza muhakemât usulleri kanunu bu yıl çıkarıldı. Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu'nun tesis ettiği kurumlardan biri Adliye Müfettişliği idi. Adliye müfettişleri, adalet işlerinin düzgün yürümesi için mahkemelerin işleyişlerini teftişle mükellef, nezaretin tahriri üzerine bizzat padişahın iradesiyle atanan, kanunlara

vâkıf ve güvenilir olması beklenen, gezici memurlardır. Geziciydiler, çünkü senenin on ayını teftişte geçirmeleri ve merkezde ancak bir ay kalmaları isteniyordu.¹

Adliye ıslahatı 1879'da ilk defa sadrazam olan Said Paşa'nın eseri idi. Adliye müfettişliği kurumu büyük ihtimalle İngilizlerin reform baskısıyla Osmanlı mahkemelerinin işleyişini denetleyecek Avrupalı müfettişler önermesine karşı aceleyle ihdas edilmişti. Zamanın Adliye Nazırı Ahmed Cevdet Paşa bu dönemde tercüme yoluyla Fransa'dan alınan yeni usulün bizim halimize uymadığını, bu acele ıslahatın yanlışlarla dolu olduğunu, adli işlerde istihdam olunmamış binlerce adamın adliye memurları silkine ithal edildiğini, bunun da her tarafta mülkiye memurlarının şikayetlerine yol açtığını yıllar sonra Tezâkir'de yazacaktır.²

Ferid Bey de müfettiş olarak adliye silkine dahil edilerek Anadolu'ya müfettiş olarak gönderilenlerden biridir. Gerçi 1875'te Hersek İhtilali'nin tahkiki için teşekkül eden mahkeme-i fevkalade fahri baş kitabesinde bulunmuştu. Ancak önceki ve sonraki görevleri tamamen mülkiyeye ilgiliydi. Diyarbekir'e gelmeden önce son olarak Bulgaristan fevkalade komiser muavinliğinde bulunmuştu. O zamanlar Malatya, Mardin ve Siirt sancaklarını da içeren Diyarbekir vilayetine Eylül 1879'da Adliye Müfettişi sıfatıyla gönderilen Ferid Bey, bölgede on altı ay adli işleyişin en yetkili memuru olacaktır.³

Bu dönemde Diyarbekir Valisi (eski Harbiye Nazırı) Müşir İzzet Paşa'dır. Aşağıda anlatılacak olaylarda görüleceği üzere, vali mektupçusunun ve vilayet idare meclisi üyelerinin etkisinde hareket eden zayıf bir yöneticidir; bu arada, içkiye pek düşkündür. Burada görev yapan Kadı Ahmed Hulusi Efendi ise bir zamanlar şeyhülislam adayı iken şimdi Diyarbekir'e uzaklaştırılmıştır. Diyarbekir'deki Vilayet İdare Meclisi bayağı renklidir. Hacı Mehmed Ağa, eski mebus Hacı Maksud Efendi, Ali Efendi, Ermeni Gregoryen Yohannes Ağa, Keldani Mihail Keşişyan, Katolik Hoca Yusuf'tan başka, cemaatlerin dini önderleri vardır: Keldani, Protestan ve Ermeni metropolitleri. Şehirde Sultan Abdülaziz'in mabeyninden olup Mardin mutasarrıflığıyla İstanbul'dan uzaklaştırılmış, sonra oradan da azledilmiş olan Hurşid Bey gibi sürgünler de vardır. Vilayetteki görevliler hakkında bütün bu bilgileri veren İngiliz Konsolos Trotter, Ferid Bey için şunları yazar: "Bir Arnavut. Mükemmel bir memur; genç ve çok faal. Akıllı ve dürüst, ülkeyi esaslı reformlarla tanıştırmaya çok meraklı; şimdiki Başvekil Said Paşa'nın himayesinde."⁴

¹ Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2008), 1 ve 229-230.

² Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun (Ankara: TTK, 1991), 194-95.

³ "96 senesi şevvalinde on bin kuruş maaş ile Diyarbekir Adliye Müfettişliği'ne tayin ve beş mâh sonra maaşı 7500 kuruşa tenzil olunarak 11 mâh sonra istifâen munfasıl olmuş..." DH.SAİD 4/346.

⁴ FO 424/107, No.156, Inclosure 2 in No. 184, List of some of the more important Officials and ex-Officials connected with the Kurdistan Consulate with whom Major Trotter is personally acquainted, with a few Notes added as to Character, &c., [October 1880].

Neredeyse bütün Anadolu'yu etkileyen uzun ve sert kış yüzünden Diyarbakir vilayeti ve çevresi Ferid Bey oradayken büyük bir kıtlık yaşadı. Bölgede hüküm süren eşkıyalığa ve açlığa hükümetin izlediği para politikası tuz biber ekmiş, sadık reayayı bile devlete buğz ettirmişti. Henüz kaime kullanımının kabul görmediği, altın ve mecrediye paraların da geçmediği vilayette en fazla işlem gören beşlik paranın birden tedavülden kaldırılması ve değiştirme karşılığının çok düşük olması, vatandaşın cebindeki parayı yarıdan fazla azalttı. Esnaf ve tüccar artık beşliği yüz paraya düşürülmüş değerinden bile kabul etmiyordu. Halkın gözünde devlet bu mali kararlar büyük bir itibar kaybına uğradı.⁵

16 Nisan 1880 tarihli bir İngiliz raporu bölgede süren kıtlığı ve açlığı bütün vahametiyle gözler önüne seriyor: Mardin'de açlıktan sokakta ölenler var, kazalarda çekilen açlıktan dolayı Diyarbakir'e gelenler arasında olduğu gibi. Caddeler dilencilerle dolu, parası olanlar bile ekmek bulamıyor. Midyat nüfusunun yarısı kasabayı terk etmiş. Ticaret durmuş, devlete güven kalmamış, şehirlerarası ulaşım eşkıya yüzünden sekteye uğramış. Mazıdağı Kürtleri Derik'ten beş yüz koyunu bir seferde çalıp götürmüş. Raporu hazırlayan İngilizlerin Kürdistan Konsolosu Henry Trotter Mardin'deki cinayetlerden ve yağmalardan sorumlu elli civarında kişinin tutuklanmış olmasını Ferid Bey'in dürüst çabalarına bağlıyor; "düzeni sağlamak için özellikle oraya gönderilen çalışkan Adliye Müfettişimiz Ferid Bey ve alaybeyi" diyor ve başka bir şey demiyor. Bu sitayışı adaletin yerini bulacağına inandığını söyleyerek bitiriyor.⁶ Trotter'in iki hafta sonra gönderdiği rapor bölgede durumun daha iyiye gittiğini gösteriyor. Şiddet olayları azalmış; Malatya, Harput ve Sivas'tan gelen hububatla özellikle Siirt, Mardin ve Musul'da açlık giderilmiştir. Gelecek harman mevsiminin verdiği ümit ve Anadolu'nun batısından getirilen buğday sayesinde hububat fiyatları düşmüştür.⁷

Diyarbakir Vakası

Diyarbakir'de halk açlık ve kıtlık yüzünden 14 Haziran 1880'de ayaklandı. Vali İzzet Paşa İstanbul'a olayları kendi zaviyesinden anlatan bir rapor gönderdi. Buna göre, yüz elli kadar "sebükmağzân ahali, fırınlarda ekmek bulunmadığı ve fiyatı ğâlf idüğü ifadeleriyle" meramlarını anlatmak üzere Diyarbakir Valisinin, Adliye Müfettişi Ferid Bey'in ve Rusya Konsolosu'nun hanelerine varmış. İcabına bakılacağı cevabıyla yetinmeyen göstericiler "Babialı'ye telgraf keşide edilmek üzere dellal nidasıyla halkı Câmi-i Kebîr civarına davet ve bunun üzerine beş-altı yüz mikdarı eşhâsı akd-i cemiyet edip bin dürlü söz söylemek gibi harekâtı ile asayiş ihlal olunacak dereceye gelmişken, bunlar ba'dehû o gün dağılarak bir vukuat olmamıştır." Bunun tekrarlanmaması için ön ayak olanlardan beş kişi polis memurları tarafından toplanıp istintak için mahkemeye götürülmüş. Bunu duyan beş-altı yüz kişi mahkemeye hücum etmiş, pencereler taşlamış ve yakalanan adamları almak istemiş, "tesadüfen orada bulunan" Katolik

⁵ FO 424/106, No.156, Trotter to Salisbury, Diarbekir, March 22, 1880.

⁶ "...the well-directed exertions of Ferid Bey, our energetic Inspector of Justice, and the Colonel of Zaptieh, who were sent there specially to restore order." FO 78/3132, No.12, Trotter to Salisbury, Diarbekir, 16 April 1880, p.106.

⁷ FO 78/3132, No.13, Trotter to Salisbury, Diarbekir, 3 May 1880, 110.

muteberlerinden Osep Efendi'yi dövmüş, fakat gelen jandarma kuvvetiyle miralayı nasihati üzerine dağılmıştır. Fiyatları yükseltmekle itham ettikleri Osep Efendi'nin hanesine gittiklerini haber alan komutan, jandarmalarla oraya gidip hane etrafında toplanan yedi-sekiz yüz kişiyi dağıtmıştır. "Müteâkiben nasihat zımında Adliye Müfettişi Ferid Bey'le defterdar ve Keldani Metropolitleri efendiler oraya isrâ ve nasâyih ifa olunmuş." Ancak sakinleşmeyen ahali silah ve taş atmaya davranınca müdahale edilmiş, on beş kadar kişi yaralanmış ve iki kişi ölmüş. Toplananların büyük kısmı gayrimüslim ve pek azı müslüman olmasını iyi kullanan vali, ekmek fiyatlarından öte bir mesele bulunduğundan bahsederek, saraya "tahrikât-ı ecnebiye" şüphesini zerk etmeyi ihmal etmemiştir. Bir daha vukuat olmaması için Sivas'tan buğday getirilmiş, fiyatlar düşürülmüş ve Dersim Taburundan ilave kolluk gücü istenmiştir.⁸

Osmanlı merkez bürokrasisi çapraz sorguyu sever. Diyarbakir Telgraf Başmüdüründen öğrenildiğine göre, olayın özü farklıydı. Osep Efendi bazı Kürd esnafın da zihnini çelerek vilayete gelen zahireyi ve yakacak odun gibi başka zaruri ihtiyaç maddelerini de tekeline alıp, köylere kadar satıcı adamlarını sevk ederek her şeyi pahalıya satmaya başlamış. İhtikârcılıktan perişan olan ahali de haklı olarak isyan etmiş ve Osep'i dövüp evini basmak istemiştir.⁹ Yani bu çapraz ifadeye göre Osep Efendi valinin belirttiği gibi "tesadüfen orada bulunan" ve dövülen biri değildir! Nitekim "Umum Müslim ve Gayrimüslim Diyarbakir Ahalisi" imzasıyla sadece Babîli'ye değil, bütün sefaretlere, ilaveten Ermeni ve Rum patrikleriyle Yahudi Hahambaşılığına çekilen telgrafnamelerde şu feryat yer alır: "Hinta, yağ, penâir, ağnam ve nafakaya dair kâffe-i me'kulâtı Mardinli Kazazyan Oseb ve Çerçiszade Hacı Mehmed vesair muhtekirler zabtetmiştir. Bu cihetle ahalimiz gayet perişan olmuştur. Parası olan nafaka bulamıyor, olmayan büsbütün telef olmaktadır. Acından Vali Paşa'ya ve meclislere müracaat olundukda asla işğa olunmuyor. Aman Allah aşkına olsun ya ahalimizi rahatlatıracak bir çare, yahud hicrete bir emir çıkarmanıza muntazırız. Fi 15 Haziran-ı Frengi 1880."

Olaydan beş gün sonra ayrıntılı bilgileri Diyarbakir'den üstlerine bildiren İngiliz konsolosu Barnham'ın anlatısında Ferid Bey'in ağırlıklı bir yeri vardır. Vali, açlığın müsebbibi olarak idare meclisi üyelerini -başta Osep ve Hacı Mehmed olmak üzere- şikâyet eden halkın arzihallerini kabul etmediği gibi, ikisi Hristiyan dört kişiyi tutuklatmıştı. Ayaklanmanın meydana geldiği 14 Haziran Pazartesi gününün sabahında Osep Efendi Ferid Bey'i ziyaret etmiş ve dilekçecileri cezalandırmasını istemişti. Ferid Bey, bu ülkede dilekçe verdikleri için adamı cezalandıran bir kanunun olmadığını, şehrin tahılını bir-iki kişiyle beraber tekeline tutan Osep'in suçu kendisinde araması gerektiğini, hatta kendi emniyeti için şehri bir müddetliğine terk etmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Ferid Bey'in evinden çıkan Osep adliyeye giderken kızgın halkla karşılaşmış, taleplerine sert cevaplar verince de taşlanmış ve çareyi camları tuz buz edilecek olan mahkeme binasına sığınmakta bulmuştur. Kadıyı ve polisi aşamayan

⁸ YA.HUS 164/119, 1297.7.7.

⁹ Aynı dosya, No.3.

ahali çarşıdan geçerek Osep'in evine yürüyünce telaşa kapılan esnaf kepenk kapatmış. Osep'in kardeşi Hoca Gavur at üstünde hükümet konağına gelip evlerinin kuşatıldığını söyleyerek yardım istemiş. Ancak vali yaşadığı şokun etkisiyle adeta felç olmuş ve Ferid Bey'in bütün çabalarına rağmen harekete geçirilememiştir. Ferid Bey defterdarla birlikte olay mahalline gider, Liva Paşa'nın komutasındaki askerî birlikten hemen sonra kalabalığın karşısına geçer. Kuşatılan evden içeriye sızmaya çalışanlara ateş açılır. Çok yaralı vardır; bir kişi olay yerinde ölür, diğer bir kişi ertesi gün ölecektir. Kumandanların sağduyusu sayesinde askerlerin ateş açmaması facianın büyümesini önler.

Kalabalığın Hacı Mehmed Ağa'nın evine de saldıracağını tahmin eden Ferid Bey mahallelere derral gönderir, ertesi gün ekmek sıkıntısı olmayacağını ilan eder. Liva Paşa'nın desteğiyle ve valinin direncine rağmen Osep Efendi'nin, kardeşinin ve Hacı Mehmed Ağa'nın Perşembe günü şehirden uzaklaştırılmasını sağlayan Ferid Bey tahıl depolarını inceletir ve ancak dört günlük buğday kaldığını öğrenir. Vali hala eyleme geçmediğinden Ferid Bey tüm sorumluluğu üzerine alarak Harput valisine ve Urfa mutasarrıfına telgraflar çekerek buğday ve asker talebinde bulunur ve bunlardan olumlu cevaplar alır. Sonraki aşamada valiye meclis-i idarenin daimi olmayan azasını azlettirerek yerlerine hemen Perşembe günü başkalarının seçilmesi sağlanır. Ferid Bey'e ve başka bazı memurlara göre vukuatın arkasında -kötü idarenin yanı sıra- yabancı etkisi de vardır: Rus konsolosluğunda ayaklanmadan önceki gün Yakubiler (Ortodoks Süryaniler) ve Ermeniler toplanmış, Rus konsolosu olaylara "manevi destek" sağlamıştır. Nitekim Osep Efendi'nin hanesini kuşatanların kahir ekseriyeti bu iki Hristiyan cemaatine mensuptu. Konsolos Barnham bütün bunları anlattığı raporun sonunda ayaklanmanın dört sebebini özetliyor:

- 1) Buğdayı tekeline alanlarla işbirliği içinde olan valinin kötü idaresi,
- 2) Vilayet idare meclisinin yolsuzluğu,
- 3) Osep Efendi ve Hacı Mehmed Çerçis Ağa'ya karşı duyulan kin,
- 4) Yabancı, yani Rus etkisi.

Barnham raporunu Ferid Bey'i överek bitiriyor: "Şimdi şehir sakin ve Ferid Bey'in bütün fırınları açmak ve dışarıdan buğday ve asker getirmek yolundaki enerjik faaliyetinin semeresi kalıcı olacaktır."¹⁰

Malatya Vakası

Diyarbakır Vilayeti o dönemde dört sancaktan oluşuyordu: Diyarbakır Merkez, Mardin, Malatya ve Siirt. Siirt 1880 baharında yeni teşkil edilen Bitlis Vilayeti'ne geçti. Malatya sancağı Diyarbakır'e uzak (ve aslında Harput vilayetine daha yakın) olduğundan arada önemli bir iletişim sorunu vardı. Valinin gözünden irak olduğu için, burada bir sorun çıktığında müdahale etmek biraz zaman alabiliyordu.

¹⁰ FO 424/107, Inclosure 1 in No.18, Acting Vice-Consul Barnham to Major Trotter, Diyarbakır, June 19, 1880. Açlıktan on bin kişinin öldüğü bu kıtlık zamanında çıkan ayaklanmanın güzel bir anlatımı için ayrıca bkz. Özge Ertem "Önce Ekmekler Bozuldu: 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı," *Toplumsal Tarih* 194 (Şubat 2010), 74-79.

Ferid Bey oralardayken Malatya’da da büyük bir olay çıkmış, mutasarrıf vekiline ve diğer bazı vilayet memurlarına yönelik gösteriler yapılmıştır. Bu vukuatın da temel sebebi beşlik paranın değerini düşüren mali karar idi. Buğday pazarı yağmalandı, hükümet konağının pencereleri kırıldı, elebaşlar şikayetlerini telgrafla valiye duyurdu. Vali bu tufana boyun eğdi, sevilmeyen mutasarrıf vekilini ve idare meclisinin bazı azalarını görevden aldı; Harput ve Sivas’tan asker istedi. Malatya’ya altı süvari bölüğü geldi. Hükümet zaten bölgede teftişte bulunan iki önemli adamının, Baker ve Said paşaların ve ardından Diyarbakir’deki Adliye Müfettişi Ferid Bey ile Alaybeyinin Malatya’ya gitmesini ve düzeni sağlamasını emretti. Diyarbakir’deki İngiliz konsolosu bir raporunda Ferid Bey’in ve alaybeyinin de Malatya’ya gitmekle emredilmiş olmalarından duyduğu rahatsızlığı saklamıyordu. Çünkü bunlar “vilayette sahip olduğumuz yegâne iki iyi memur... Bunların yokluğunda, beceriksiz valimizin elinde Diyarbakir ve Mardin’in durumu kötünden daha kötüye gidecek.” diyordu.¹¹

Öte yandan, Ferid Bey’in Malatya’ya gitmesini başka bir İngiliz, Baker Paşa, hükümete tavsiye etmişti. Herhangi bir organizasyon olmadan, tamamen kendiliğinden gelişen Malatya isyanında halkın beşlik paranın değerinin düşürülmesine ve bazı yerel yöneticilerin yolsuzluklarına karşı tepki gösterdiğini belirten Baker Paşa’ya göre hocaların arabuluculuğu ve Diyarbakir valisinin sevilmeyen memurları doğrudan görevden aldırması üzerine huzur sağlanmıştı. Baker Paşa Islahat Komisyonu olarak valiye, “yeni bir mutasarrıfın atanmasını, faal ve zeki Adliye Müfettişi Ferid Bey’in, Kadı’nın ve diğer memurların azledildiği mahkemelerde gerekli görülen yeniden yapılanmaya sıyanet etmek üzere oraya gönderilmesini” tavsiye ettiklerini yazıyor.¹²

Ferid Bey Malatya dönüşünde İstanbul’a bir rapor gönderir ve bunun bir nüshasını, devletin oradaki karışıklığa karşı aldığı önlemleri görsün diye İngiliz konsolosuna da verir.¹³ İngiliz Trotter raporu “very confidential” notuyla büyükelçisine gönderirken, Malatya olaylarında Ferid Bey’den “our energetic Inspector-General of Justice” diye bahsediyor. Ferid Bey’in rapora göre 17 ve 18 Mart günlerinde bin ila iki bin civarında kişi 15-20 kadının önderliğinde hükümet binasına gitmiş, metal paranın değerinin düşürülmesinden ve bundan dolayı dükkânların kapanmasından mağdur olduklarını ağlayarak şikâyet etmiş. Hatta bunlar mevcut memurlara taş atmışlar,

¹¹ “Ferid Bey and the Alai Bey (Colonel of Zaptiehs), the only two decently good officials we have in the Vilayet leave for Malatia in a day or two, - the latter as Acting Mutasarrif. In their absence it is probable that in Diarbekir and Mardin, affairs will, under our incapable Governor, go from bad to worse.” FO 78/3132, No.12, Trotter to Salisbury, Diarbekir, 16 April 1880, 107.

¹² “...Ferik [sic] Bey, the active and intelligent Inspector of Tribunals, should be sent to watch over the necessary re-settlement of the Courts...” FO 424/106, Inclosure in No.173, Baker Pasha to Layard, Sivas, April 1880. Layard, Baker Paşa’nın hükümete ve saraya da gönderdiği bu raporu padişahın görmediğini bizzat kendisinden öğrendiğinde şaşırmıştır.

¹³ FO 78/3132, No.17, Inclosure to Major Trotter’s Dispatch to Granville, Diarbekir, 1 June 1880, “Translation of a Report by Inspector General of Tribunals on the state of the Sanjak of Malatia.” Aynı rapor FO 424/107, Inclosure in No.15, “Report by Inspector-General of Tribunals on the State of the Sandjak of Malatia.”

jandarmaları hırpalamışlar, hükümet binasının camlarını kırmışlar. Kalabalıktan bir kısmı bir hububat dükkânını yağmalamış. Şikâyet ettikleri kadı, tabur ağası, idare meclisi ve mahkeme kâtibi, İdare Meclisi Azasından Ahmed Efendi hemen görevden alınmış. Ferid Bey Malatya'ya vardığında mahalli hükümet idaresinin işlemediğini, sekteye uğradığını ve henüz kimsenin cezalandırılmadığını görmüş. Derhal Hekimhan'dan iki bölük asker getirtmiş. On beş kişiyi tutuklatmış, bunlardan on dördü bir ila üç yıl arası hapis cezasına çarptırılmış, içlerinden yedisi Diyarbakir hapisanesine gönderilmiş. Olayların üç sebebi vardır: Akçenin değerinin düşürülmesi, şehri besleyecek tahılı tekeline alanların bu hayati besin maddesini tedavülden çekmesi, mahalli hükümetin devletin kararını halka iyi anlatamamış olması. Ferid Bey, iki yıldır mutasarrıf olan İbrahim Bey'in Malatya'yı kötü yönettiğini, hükümetin halk katındaki itibarını asgariye indirdiğini yazıyor. Halkın tepkisi İstanbul'a değil, mahalli hükümete idi ve alınan önlemlerle artık huzur sağlanmıştı. Fakat Ferid Bey göçebe Kürtlerden mürekkep bu sancakta uzun vadeli olarak huzurun kalıcı olması için bazı tedbirler öneriyordu:

- 1) Yeni bir mutasarrıf atanması, isyankâr bazı aşiretlerin başka yere yerleştirilmesi, Hısnımansur, Akçadağ ve Malatya'ya taksim edilmek üzere iki alay askerinin konuşlandırılması gerekiyor.
- 2) Malatya'nın önde gelenlerinden beş-altı kişinin bir müddet Diyarbakir'de ikamet ettirilmesi ve bu arada hükümetin itibarının sürdürülecek ciddi soruşturmalara yeniden sağlanması lazım.
- 3) Vilayetteki kaymakamların değiştirilmesi gerekiyor. Daha yetenekli kişilerin bu göreve gelmesi için kanunen tespit edilen maaşlara burada ilave zam yapmakta fayda var.
- 4) Sancağın terakki yoluna girmesi için, başka ciddi reformların yanında kuvvetli bir maarif teşkilatının burada kurulması gerekiyor. Malatya'nın tabii zenginlikleri ve vakıf emlakinin çokluğu düşünüldüğünde eğitim için ve Sivas'a giden yolun tamiri için külliyetli miktarda bir kaynağın yerinden tahsisi mümkündür.

Ferid Bey devamla vilayet ahalisinin vahşet içinde ("in a state of barbarism") yaşadığını, bunu düzeltmek için şimdiye kadar bir şey yapılmamış olduğunu belirtiyor. Jandarma ve yönetim kötü durumda; burada askerî bir gücün olmaması ve kıtlık memleketi kuvvetten düşürmüş, gelişmenin ve iyi bir idarenin önünü kesmiştir. Buranın İstanbul'a uzaklığı ve ahalisinin vahşeti ("the barbarism of the inhabitants"), başka yerde uygulanan kanunların yerine getirilmesini önlemiştir. Ferid Bey son olarak memurların kötü idaresinden yararlanmanın adet haline geldiğini ve eşrafın idare üzerindeki etkisinin azaltılması gerektiğini söylüyor.¹⁴

Vahşet, medeniyet ve terakki kelimelerini kullandığı raporun Türkçe aslındaki ifadeler Ferid Bey'in zihniyeti hakkında önemli ipuçları veriyor. "Diyarbakir vilayetinin ahalisi vahşet içinde olub, bunların bu vahşetini ve bedeviyetinin icâbât-ı tabi'iyyesini men' ile tesis-i tarîk-i medeniyet edecek bazı tedâbîr-i islahiyenin ittihazı"ndan

¹⁴ Aynı rapor.

bahsediyor Ferid Bey. Ona göre “neşr-i maarif ve tesis-i turûk ve me’âbir ile inzıbat-ı memleket ve iskân-ı aşâyir hususunda bir şiddet-i müstakille irâesi ile beraber sair makasıd-ı hükümete dahi yine bir müddet için bir nev’-i şiddete hacet görülmekte” idi. Tanzimat’ın icraatı önce Bursa ve Aydın gibi sahile yakın, merkez-i saltanata komşu ve “ahalisinin terbiye ve medeniyete kabiliyeti bulunan mahallerde” başlatılmış, tadrîcen memâlik-i mahrusenin her cihetine yayılmıştır. Ferid Bey’in Diyarbakir ve Malatya gibi yerler hakkındaki düşünceleri, vahşet-medeniyet ikiliği üzerine oturuyor:

Bu havalînin dahi merkez-i saltanata bu’diyeti [uzaklığı] ve ahalisinin vahşet ve bedeviyyeti cihetle bi’t-tanzîm her tarafa neşr ü ta’mîm buyurulmakda olan nizamâtın bazılarının tehîr-i icraatı, yani her dürlü hukuk-ı hürriyeti temin ile bir memleket-i mütemeddinenin müstehak olduğu tarîk-i tanzim ve idareyi irâe eden nizamâtın sair memâlik-i mahrûse-i mütemeddine gibi sünûh-ı iradeyi takiben buralarda tamamiyle icrası kâbil olamayub, bir müddet-i cüz’iyye imhâle ve onların gösterdikleri maksad-ı ıslahın daha kısa bir tarikle teminine ihtiyac göstereceği vâreste-i izah ve bu da her vakit görülen ahvâl ve müşkilât ile rehîn-i rütbe-i bedâhet olub, çünkü ahalisinin müstağrak olduğu zulâm-ı cehalet [cehaletin karanlıkları] ve her nasılsa şimdiye kadar esasen bir siyaset-i meşrû’a gösterilmemesi suretleri, vilayeti adeta bir hal-i istisnaya koymuştur.

Devamında çözümler önerirken memleketin ileri gelenlerine nüfuz veren bir istişare ve idare usulünün burada devletin yüce maksatlarını hâsıl edemeyeceğini ileri süren Ferid Bey raporun sonunda “bir müddet için bazı yerlerde Hindistan’da olduğu gibi bir idare-i askeriye tesisıyla tedâbir-i fevkalade ittihazı ve daimi suretle buralarda bir kuvve-i askeriyye bulundurulması”nı teklif ediyordu!¹⁵

Allah’tan Şura-yı Devlet azaları basiretli adamlardır, Ferid Bey gibi düşünmemektedirler. Hazırladıkları mazbatada Ferid Bey’in son yazdıkları görmezden gelindiği gibi kanun dışı önerileri reddedilmiştir. Mesela Malatya rüesasından beş-altı kişinin vilayet merkezine sürgün edilmesi de “müfettişin cümle-i iş’ârâtından ise de, bilâ-muhâkeme adam tard u teb’îdi teşkilat-ı cedide-i adliye kanunu ahkâmınca caiz olamamakla beraber... kanun dairesinde icra-yı muhakemeleriyle derece-i töhmetlerine göre haklarında muamele olunması üzere keyfiyetin Adliye Nezareti’ne” havalesi isteniyordu. “Kaymakamların yerine zâbitân-ı askeriye istihdamı usul-i müttahazeye münâfi olacağından” ehliyet esasına göre tebdiller yapmak gerektiği vurgulanıyor, konu İntihab-ı Memurin Komisyonu’na havale ediliyordu.¹⁶

Ferid Bey bir adliye müfettişi olarak geniş yetkilerle hareket ederek, raporda da belirttiği gibi, Malatya’da birçok yetkiliyi görevden aldı. Bunlardan biri öğretmendi ve Maarif Nezareti kendi memurunu korumak saikiyle bunun hesabını 28 Haziran 1880’de validen sordu: “Malatya’da vuku bulan hadisede medhali bulunduğundan rüşdiye

¹⁵ ŞD.DH 1457/6, 1298 C 12. C 10 297 ve 7 Mayıs 296 tarihli bu raporun referansını veren Özge Ertem’e teşekkür ederim. Kendisi bu raporu şu tebliğinde kullanmıştır: “Those of the seas and those of the mountains: Famine, crisis and unrest in Southeastern Anatolia, 1879-1880” (12th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH), Retz, Austria, July 11-15, 2011).

¹⁶ Aynı Dosya, No. 5.

mualliminin adliye müfettişi tarafından azline teşebbüs olunduğu haber alındı. Bu hadise nedir? Muallimin medhali vaki ise ne dereceye kadar mesuliyeti dâ'idir?"¹⁷
Kürt Beylerinin Halep'e Sürgünü

Bütün bu vakalar bir yana, Ferid Bey'i Doğu Anadolu'daki görevinde en ziyade yoranlar Kürt Beyleri olmuştur. Bölgede hava zaten fazlasıyla gergindir. Van'dan gelen haberlere göre, Şeyh Ubeydullah Kürt reisleriyle toplantılar yapıyor ve yazın büyük bir ayaklanmaya hazırlanıyordu. Önceki yaz Derviş Paşa'nın otuz tabur askerle verdiği çabalara rağmen, Dersim de hala sorunludur. Kışın bir dağ köyüne ayartılan bir kıta asker pusuya düşürülmüştü ve sekiz kayıp verilmişti. Ancak bu olaylar daha çok siyasî ve askerî yetkililerin sorumluluk alanlarına girerken, adliye müfettişi olarak Ferid Bey'in başını yerel mütegalibe, yani zorba Kürt beyleri ağrıtmıştır.

1879 Mayısında doğu vilayetlerinde reformların yürütülmesi için İstanbul'dan dört komisyon gönderilmişti. Bunlardan Diyarbakir'e gönderilen komisyon Abidin Bey (sonra hemen Paşa) ve Manas Efendi'den mürekkepti. Abidin Bey şehir merkezlerinde polis sistemini kurdu. Ama asıl büyük başarısı bölgeyi zalim mütegalibeden kurtarmak oldu. Yıllarca -özellikle Ermenilere karşı- zorbalıklarıyla memlekete bela olan bazı Kürt beylerini ve ağalarını Diyarbakir'e çağırdı. Bir ön soruşturmada sonra ani bir baskın düzenleyerek bunların bazılarını tutukladı ve yol hazırlığı için üç saat mühlet tanıyarak Arnavutluk'a sürgün etti. Bu beylerin ve ağaların aileleri sonradan yanlarına gönderilecek ve orada geçimleri için toprak sağlanacaktı. Eşzamanlı olarak Manas Efendi tarafından yürütülen Harput merkezli bir operasyonla Midyat bölgesinin hak-hukuk tanımayan aşiret reisleri de tutuklandı ve yine Arnavutluk'a ulaştırılmak üzere Halep'e gönderildi. Ancak bu hızlı ve etkili önlemler İstanbul'dakilere fazla geldi; Abidin Bey önemli bir iş başarmış, fakat bunu kanunları çiğneyerek yapmıştı. İşgüzarlığından dolayı takbih edilerek 18 Sivas'a vali atanmakla sahneden kaldırıldı. Kürt beyleri yargılanmak üzere Halep'te tutuldu, Arnavutluk'a gönderilmedi.¹⁹

Reformlar için bölgeye gönderilen komisyonlar arasında Halep'e giden heyet ise Baker ve Said paşalardan oluşuyordu. Bunlar Abidin Bey'in tutuklayıp yolladığı Kürt şeflerinin durumlarını incelediler: Bazıları asılmalıydı, fakat aralarında daha az suçlu ve belki masum olanlar da vardı. Baker Paşa Babiâli'ye Abidin (artık) Paşa'nın tekrar Diyarbakir'e gönderilmesi gerektiğini yazdı; dikkatli ve nihai bir tahkikatı bizzat yürüterek sürgün ettiği Kürt reislerinin davalarına kendisi bakmalıydı. Böylece Abidin Paşa'nın itibarı zedelenmeyecekti. Hükümet bunu kabul etmedi ve tahkikatı Baker Paşa'nın yürütmesini istedi. Fakat Baker Paşa bir yolunu bulup aylar sürecek ve

¹⁷ MF.MKT 65/54, 1297 B 30.

¹⁸ Sonraları bile bu olaydan resmi yazışmalarda, mesela sarayda teşekkül eden özel bir komisyonun kararında şöyle bahsedilecektir: "Abidin Paşa'nın komiserlikle Anadolu taraflarına azimetinde Kürdistan ahalisinden nefy ü tağrib etmiş olduğu kesânın bilâmuhakeme vatan ve me'vâlarından dür edilmesi muğayir-i adalet olacağından...", Y.PRK.BŞK 4/46, 1298 S 21.

¹⁹ Bu konudaki İngiliz belgelerine dayalı ilk bilgiler için bkz. Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* 9:2 (1973), 143-144.

Halep'e geliş amacını saptıracak bu işten kendisini sıyırmayı başardı. Harput valiliğine yeni atanan Aziz Paşa, görev mahalline gitmeden önce Halep'e ve Diyarbekir'e uğrayıp bu işi halletmekle vazifelendirildi.²⁰

Aziz Paşa Diyarbekir'e geldikten ve ilk izlenimlerini edindikten sonra hazırladığı ve İstanbul'a gönderdiği raporda adeta bir çalışma haritası sundu. Bunun ikinci maddesine göre, Ferid Bey'in başkanlığında ve onun vilayetteki adliye bürokrasisinden bizzat kendisinin seçeceği üyelerden oluşan bir komisyon kurulacaktı. Bu heyette Abidin Bey'in ilk tahkikatında bulunmuş olan bir memur da olacaktı. Seyyar olan bu heyet sürgün Kürt beylerine atfedilen bütün suç mahallerini sırasıyla gezecek; bütün evraka, delillere ve şahitlere ulaşılacak, her şey kaydedilecekti. Maznunların hazır olması dışında süreç dava gibi yürüyecekti. İngiltere'nin Kürdistan Konsolosu bu planı naklettikten sonra, Ferid Bey'e büyük güven duyduğunu, onun eldeki en iyi az adamdan biri olduğunu ekliyor. Diyarbekir'deki adliye dairesinin en yetkilisi olduğu için, mahalli adliye bürokrasisi kendisine engel olmaya cesaret edemezdi.²¹ Adliye Müfettişi Ferid Bey Temmuz 1880'de nezarete gönderdiği raporda olayı bizzat şöyle anlatıyor:²²

Abidin Paşa hazretleri Islahat Komiserliğiyle Diyarbekir'i teşrif ve memleketin huzur-ı umumisine karşı hareketle Hristiyan ve İslam'ın şikâyetine sebebiyet vermiş olan bir takım kesânın ahval ve muamelâtını tahkik buyurdıkları sırada, Mardin ve Diyarbekir ile Siird sancaklarından hal ve hareketleri müştekâ-minh olan yüz on beş nefer kesânın nefyine karar vererek, haiz oldukları mezuniyet üzerine Haleb ve Sivas tarikiyle bunları Berat Sancağına göndermiş iseler de, muahharan kesân-ı merkume tarafından feryad u şikâyet vuku bulması ve muhakemesiz gönderilip cümlenin mesâvî-i harekâtı nizamen muayyen ve müsebbet olmaması cihetle haklarında bir karar verilinceye değin Haleb'de tevkifleri irade buyurulmuş ve ol suretle bunlar şimdye kadar Haleb'de Sivas'da tevakkuf etmiş oldukları gibi, her bâr dava-yı beraet ve ismet ve cürümlerinin muhakemeten isbatı istid'âsına müşâberet [mübaşeret] eylediklerinden, müşarünileyh Abidin Paşa hazretlerinin ahîran icra buyurdıkları tahkikat-ı evveliyeyi câmi evvelden evrakın i'tâ ve teslimiyle bunlar hakkında ta'mîk-i tedkikat ve istihsal edilecek netâyice binaen emr-i muhakemelerinin icrasına nezaret buyurmaları keyfiyeti dahi geçende Harput Valisi saadetlu Aziz Paşa hazretlerine havale buyurulmuşdu. Onlar dahi Haleb'de bunlardan aldığı malumatı Diyarbekir'de tevessü' ile icra-yı muhakemeleri suretini tasvib ve şu kadarki rüesâ-yı merkumenin tekrar Diyarbekir'e iadesiyle muhakemeleri halinde yerli ve ecnebinin şikâyâtına ve müddeîlerin bunlardan tehâşî ile davadan imtina ederek işin neticesiz kalmasına bâdî olacağından, nezaret-i çakerânem tahtında ve nizamı dairesinde tahkikat-ı evveliyenin icrası ve Müddeiumumi'yle heyet huzurunda bunların mesâvîsi hakkında şahidler istimâ'ından sonra alınacak evrakın Haleb'e bi'l-îsâl orada icra-yı muhakemeleri maddesini tensib ederek keyfiyeti Babialice arz u işar ve olbabdaki evrak-ı müteferri'ayı çakerlerine

²⁰ FO 78/3132, No.14, Trotter to Granville, Diarbekir, 5 May, 1880, 117-120.

²¹ FO 78/3132, No.16, Trotter to Granville, Diarbekir 27 May, 1880, 133.

²² "Selh-i Şaban 96 tarihiyle Diyarbekir Adliye Müfettişliğinden Mevrud Tahriratın Suretidir," ŞD 2435/59, 1297 ZA 2, No.3-4.

teslim ile işin şu suretle icrası maddesini tavsiyeye ibtidar buyurmakla kendileri Harput'a azimet etmiş ve evrak-ı mevcudenin mütalaasından sonra çaresiz bu tahkikata başlanmak üzere evveleminde bu beylerle münasebeti olmayarak hariçden bîtaraf memurîn-i adliye ve tahkikiyeye lüzum görüldüğünden, yerli olmayarak dört müstantık ile bir-iki Müddeiumumi Muavini'nin izamı sureti arz olunmuş idi.

Muahharan bu menfilerin suret-i muhakemesi hususuna dair Aziz Paşa hazretleri tarafından vukubulan maruzat Şura-yı Devlet'e havale olduğu Dâhiliye Nezaret-i celilesinden irade buyrulduğu cihetle, tabii şimdiye kadar işe bakılmamış ve oradan emir vürûduna kadar bakılmayacağı derkâr buyrulduğu gibi, 20 Temmuz 96 tarihiyle mütecâsir-i takdim olduğum telgrafnamede arz olduğu vechile, şimdi çakerleri bir hal-i teşvîş ü perişaniyette olan Harput mehâkiminin ıslah-ı ahvâliyle meşgul olduğum ve rüesâ hakkında tahkikat icrası sureti tekrîr ve irade buyrulsa bile hasbelhal buradan iftirak ile Diyarbekir'e azimet-i bendegânem maslahaten müşkil bulunduğu mebni işin ve tahkikata nezaret hususunun bir vasıta-i diğere havalesi tabii bulunmuştur.

İşbu menfiler meselesi buraca ve devletce pek büyük ehemmiyeti haiz olup, çünkü bir taraftan Ermenilerin her bâr bunlardan şikayetle avdetlerine karşı beyan-ı haşyet ve dehşet ve diğer taraftan da nefy ü tağrîbleri mehâkim-i nizamiyenin makrun-ı tasdiki olmadığı serriştesiyle bu menfilerin her gün şikayet etmeleri maddesi devleti bir müşkil mevkide bırakmış ve şimdi tahkikat-ı evveliyeye icrası ile muhakemelerinin tetmîmi sureti kararlaştırılmış ise de, müşarünileyh Aziz Paşa hazretlerine arz olduğu üzere, bunlar Kürdistan'da pek büyük nüfuz ashabından olmasıyla herkesin keyd ü mazarratlarından ve akrabalarının telkin ve tebyîn eyledikleri mevâ'id-i mütenevvi'adan dolayı şahadet ve dava için mahkemeye gelmekden ibâ etmeleri karîn-i ihtimal ve bunlar gelüb de takrîr-i dava ile ikame-i şuhûd u emare etmedikce, yalnız bir ifade-i mücerrede ile tahkikatın hükm ü sübut derecesine îsâli umur-ı müşkileden bulunduğu vâreste-i arz u işkâldir. Vesâyit-i mütenevvi'a ile hâricen vukubulan tahkikat ile istitlâ'âta nazaran bu yüz on beş kişinin kısm-ı küllîsi familyaca memleketde nüfuz kazanub çokdan berü ahali-i mutî'a hakkında pek çok hasârâtda bulunmuş ve bir kısmı da enva' şekâvet ile hükümet ve ahalinin selb-i huzur u rahatına bâdi olmuş olduğu gibi, bir takımı da zahiren meydanda bir cürm ü kabahati olmadığı anlaşılmış olduğundan, mukaddema bu üç takımın derecât-ı fi'îl ü harekâtına karşı nefy ve müebbed kürek ile idam ve bir-iki sene hapis cezasının hükmü ve mağduriyeti taayyün edecek olanların tebriyesi ile mehâkimce nizamden muhtelif bir suretde mazhar-ı mamele edilmeleri lâzimedden bulunmuş iken, hükm-i zaman icbârıyla her nasılsa bu minval üzere muamele olunmayarak müştekâ-minh olan eşhâs-ı merkumenin cümlesi nefyedilmiş ve bunların şu suret ile gördükleri muamele-i müsâve'etkârî her kısma iddia-yı beraet ve ismet cüretini vermiş olup, şimdi bunların zaten mesâmi'-i halk u hükümetdeki mesâvi-i mesbûkalarının nizamın kabul edeceği bir meydan-ı berâhet ü sübuta îsâli ve hükm-i kanunun suret-i muhtelifede icra ve isti'mâli evrak-ı tahkikiyede muharrer şâkilerin ve ifâdât ve müştekâ-minhâyı isbat edecek şahidlerin huzuruna tevakkuf edeyor ki, tekrar avdet ederler mülâhaza ve havfiyla halkın bunlardan alenen şikâyetle isbat-ı müdde'a etmeleri heman pek müşkil görülmüştür. Hatta bu menfilerden olup geçende bir takım kesân ile beraber firar etmiş ve zabıta tarafından tutulup Diyarbekir'de hapsedilmiş olan Siird Sancağına tabi Herîn karyeli Ali Ağa'nın muhakemesi murad olunarak evrak-ı

mevcudedede muharrere mesâvîsinin tahkikatına girilmiş ve buna dair Siird Müddeiumumi muaviniyle Van Adliye Müfettişliğine tabliğat ifa olunarak cürm ü ef'âlinin zahire ihracı zımnında her dürlü vesâyite teşebbüs olunmuş ise de, taharriyât-ı vâkı'a ne bir neticeye iktiran ve ne de meydanda müdde'î çıkup hukuk-ı şahsiyesini iddia etmiş olması diğerleri hakkında dahi bir numune ve delil olabileceği derkar bulunmuşdur.

Maslahatın nev' u suretiyle muameleyi hâkî olan şu arz u tafsilden malum-ı âlî-i hidivîleri buyrulur ki, rüesâ-yı merkume hakkında nizâmât ve mehâkime kanaat-bahş olabilecek tahkikat olmadığı ve bu tedkikatın icrasıyla hareket-i merviyeye ve mesâvî-i mütenevialarının derece-i sübuta îsâlinin mahkemelere havalesi halinde müşkilatın teâkübü tabii bulunduğu gibi, böyle bir mühim meselenin fikdanî-i tahkikat üzerine noksan bırakılması mahkemeler hakkında pek çok sözün tekevvününe bâdî olacağına ve komiserlerin bir büyük nüfuz ve icraat ile gelip işe başladıkları sırada bile müdde'îlerin açıkdan meydana çıkup isbat-ı müdde'âdan acz göstermiş oldukları halde, şimdi tekrar avdet edeceklerine ve devletce rüesâ-yı merkumenin afvolunup gelmek üzere bulduklarına dair her dürlü neşriyatın şuyü' bulduğu ve Halep ile Sivas'dan bunlardan asıl cani olan on beşinin evvel ve ahir firarıyla dışarıda ikâ'-ı dehşet ü hirâs eyledikleri bir zamanda meydana şahid ve müdde'î çıkarmak ile tayin-i cürm ü hakikat külliyen müstahyel bulunduğu mebni, bu tahkikatın şu suret-i ma'ruza ile icrasından ise devletce bunlar için başka suretle bir çare düşünülüp işin ağız u a'râzdan sâlim bir surete vaz'ı daha eslem ve elzem görünmüş ve bu mütalaa-i kâsırının suret-i mahsusada arzı de'b-i ubudiyet ve rakiyyetden sayılmış olduğu muhât-ı ilm-i dâverîleri buyruldukda olbabda.

Raporu Dahiliye Nezareti'ne gönderirken, Adliye Nazırı şu mütalaasını ekledi: "Vilayet-i merkûmede idare-i örfiyye neşr ü ilanıyla Divan-ı Harb teşkili ve bu misillu eşhâs-ı muzırranın orada icra-yı muhakemeleriyle tahdîd-i mucâzâtı hem asayiş-i memleketi ve hem de ahali-i mahalliyenin huzur u rahatını mucib ve bu suret halen ve maslahaten münasib gibi..."²³

Halep'ten 2 Eylül 1880'de gelen telgrafla "Haleb kışlasında mevkuf rüesâ ve eşkıya-yı ekrâddan" bu sefer yedisinin "leylen hapishaneyi delüp ve ayaklarındaki prangayı çıkarup firar eyledikleri" bildiriliyordu. Dahiliye'den verilen cevapta, "iktiza edenlerle muhabere olunarak derdest edilmeleri" emrediliyor, "nice zahmet ve meşakkat ile derdest edildiği halde muhafazalarına dikkat olunmayub da peyderpey firarlarına meydan verilmesi mucib-i teessüf olup binaenaleyh bakiyye-i mahbusînin muhafazalarına itina ve dikkat ettirilmesi tekid ve ihtar olunu"yordu. 24 Zaten İngiltere'nin Diyarbekir Konsolosu 1 Eylül 1880 günü, "Haleb'e nefyedilmiş olan Kürd Beylerinin cümlesi menfalarından firar edüp ekserisi buraya gelmiştir," diye yazmıştı.²⁵ Büyükelçinin bunların rakamını sorması üzerine, bu sefer Harput'tan yazan

²³ Adliyeden Dahiliyeye, 24 L 97 [29 Eylül 1880], aynı dosya, No.2.

²⁴ DH.MKT 1333/20, 1297 N 27.

²⁵ HR.TO 259/36, 1880.9.1

konsolos firari Kürt reislerinin sayısını tespitini mümkün olmadığını belirtir, fakat bu konuda Ferid Bey'den yardım istediğini ekler. Ferid Bey, Harput'tan çeşitli merkezlere ve bu arada Diyarbakır Valisi İzzet Paşa'ya telgrafla durumu sorar. Vali, dönenlerin çoğunun Siirt ve Siverek'ten olduğunu, fakat bunların tutuklanıp tutuklanmadıkları hakkında bilgisinin olmadığını söyler. Mardin Mutasarrıfı bu sancağa dönenlerin çölde oldukları için sayısını veremeyeceğini bildirir.²⁶

Bu arada aynı günlerde İstanbul'da Ferid Bey'in Arnavutluk'taki Draç Mutasarrıflığı'na atanması gündeme gelmiştir. 4 Eylül 1880 tarihinde Ferid Bey hakkında yeni teşkil edilen Draç sancağının bağlı olduğu İşkodra vilayetinin valisine mütalaa soruluyor.²⁷ Ferid Bey bu Kürd reislerin muhakemesi meselesinin sıcaklığı yüzünden Draç'a gönderilmemiş olmalıdır.

Diyarbakır ahalisinden birçok kimse Halep'e sürülen Kürd Beylerinin buraya dönmelerinden korkuya ve dehşete kapılmıştı, özellikle de bunlar hakkında şikâyet ve şahitlik edenler ve Ermeniler. "Oraca vücudları islahata mani olacağı tahakkuk eylediği gibi, her ne suretle olur ise olsun Kürdistan'a avdetleri hükümetin kesr-i nüfuzunu ve ahalice dehşet ve ızdırabı ve ihlal-i asayişini mucib ve Kürdistan Hadisesi zaten yâr u ağyâr nazarında destan olmakla, politikaca su-i tesiri müstecib olacağından, bunların familyalarıyla Şam'da veya münasib mahallerde iskânları" lüzumunu gösteren hükümet Şura-yı Devlet'ten bir karar istemiştir. Hala hapiste olan bazı beylerin gönderdiği arzıhaller de dikkate alınarak 18 Aralık'ta Şura-yı Devlet mesele hakkında bir rapor hazırlamış ve bu raporda (artık Diyarbakır'da olmayan) Ferid Bey'in yukarıda nakledilen uzun yazısı göz önünde bulundurmıştır. Hatta dikkat edilirse, kararda aynen onun cümleler kullanılmıştır.

Şu iş'âr üzerine icab-ı maslahat derdest-i tedkik ve tezekkür iken, Adliye Nezaretinin 3 Zilkade 97 tarihinde daireye [ŞD] ita olunan 24 Şevval 97 tarih ve doksan üç numarolu tezkeresi ile Diyarbakır Adliye Müfettişi'nin tahrirat ve telgrafnamesi suretlerinde eşhas-ı merkumeden Ermeniler her bâr şikâyetle avdetlerine karşı beyan-ı haşyet ve dehşet ve diğer taraftan nefy ü tağribleri mehâkim-i nizamiyenin makrun-ı tasdiki olmadığı serraşesiyle ekrâd-ı merkumenin şikâyet etmeleri pek büyük ehemmiyeti haiz olup, bunların kısm-ı küllisi ahali-i mutî'a hakkında pek çok hasarâtda bulunmuş ve bir kısmı da enva şekavet ile hükümet ve ahalinin selb-i huzur ve emniyetine bâdi olmuş olduğu gibi, bir takımı da zâhiren meydanda bir cürm ü kabahati olmadığı tahkikat-ı vâkıa ile anlaşılmuş ise de, bunların Diyarbakır'e iadesiyle muhakemeleri halinde yerli ve ecnebinin şikâyetine ve müddeîlerin bunlardan tehâşî ile davadan imtina ederek işin neticesiz kalmasına bâdi olacağından başka, tahkikat-ı evveliyeye icrasıyla muhakemenin tetmîmi kararlaştırılsa bile, rüesâ-yı merkûme familyaca ashab-ı nüfuzdan olmalarıyla herkesin keyd ü mazarratlarından ve

²⁶ FO 424/107, Inclosure in No.160, Barnham to Trotter, Kharpoot, September 25, 1880.

²⁷ DH.MKT. 1333/57, 1297 N 29, Dahiliyeden İşkodra vilayetine telgraf: "Bu kere teşkil olunan Draç Mutasarrıflığına sefelleri ["selefleri"] tarafından Diyarbakır Adliye Müfettişi Ferid Bey'in intihab ve işar olduğuna binaen bu babdaki mütalaaları istifsar olunur. Li 23 Agustos 96 Mahmud." Aynısının müsvedde hali için bkz. DH.MKT 1333/45, 1297 N 29.

akrabalarının mevâîd-i mütenevvialarından dolayı şahadet ve dava için mahkemeye gelmekden ictinab eyleyeceklerine ve bunlardan bir takım kesân ile firar etmiş ve zabıta tarafından derdest edilmiş olan Ali nam şahsın evrak-ı mevcudede muharrer mesâvisinin tahkikatına girşildikde, taharriyât-ı vâkıa ne bir neticeye iktiran ve ne de meydana müddeî çıkup hukuk-ı şahsiyesini iddia ve ittiyan etmemiş olması diğerleri hakkında dahi numune olabileceğine binaen ve gelüp de takrir-i dava ve ikame-i şühûd ve emare etmedikçe ifade-i mücerrede ile tahkikatın hükm ü sübût derecesine îsâli müşkil idüğüne ibtinâen Diyarbekirce idare-i örfiyye neşr ü ilanıyla Divan-ı Harb teşkili ve bu misillu eşhas-ı muzırranın orada muhakemeleriyle tahdid-i mücazâtı asayış-i memleketi ve ahali-i mahalliyenin huzur u rahatını mucib olacağından, icra-yı icabı beyan olunmuştur.

Tafsilat-ı maruza hükmünce eşhâs-ı merkumenin mehâkim-i adliyede muhakeme-i nizamiyelerinin icrasıyla kanunen tertib-i cezaları mümkün olamayacağı gibi, kanunen bir mahalde idare-i örfiyye ilanıyla Divan-ı Harb teşkili ihtilal zuhurunu müeyyid âsâr ü emârât görülmesine mütevakıf olarak Diyarbekir'de lehülhamd öyle bir eser ü emare yoğ iken idare-i örfiyye ilanı muğayir-i kanun olmakla beraber ahali-i mahalliyeye heyecanı ve itirâzâtı dâ'î olacağı cihetle bu suret dahi caiz olmayacağından ve şu hallerle beraber eşhas-ı merkumenin bilâmuhakeme müddet-i medîde hal-i mevkufiyetde bulundurulması da muvafık-ı madelet ve maslahat olamayacağından, imkanı derecede icra olunacak tahkikat ve tedkikatda bunların tebeyyün edecek derece-i cürm ü cinayetlerine göre münasib mahallerde takım takım iskan etdirilmek üzere Diyarbekir Valisi devletlu Paşa hazretlerinin taht-ı riyasetinde olmak ve azası Halep ve Diyarbekir ve Sivas Adliye müfettişleriyle Diyarbekir Müddeiumumisinden ve mumaileyh [tenkil sırasında Abidin Paşa maiyyetinde bulunan] Tevfik Efendiden ibaret bulunmak üzere Diyarbekir'de bir komisyon-ı mahsus teşkiliyle eşhas-ı merkume hakkında Abidin Paşa ve Aziz Paşa hazeratının icra eyledikleri tahkikat evrakı yegan yegan tedkik ve eşhas-ı merkumenin mensub oldukları sancak ve kaza memurîn-i mülkiye ve adliyesiyle muhabere ve icab eden kimesneler celb ile muhtac-ı istîzah olunan maddeler sual olunarak işin her ciheti biletraf tahkik olunduktan sonra eşhas-ı merkume tebeyyün edecek derecât-ı cürm ü kabahatlerine göre kaç sınıfa ayrılmak lazım gelür ise bittefrik her sınıfın isimleriyle derece-i cürümlerini mübeyyen ve muvazzah ayru ayru defterinin tanzim ve irsal edilmesi...28

1881 Şubat ortasında Adliye Nezareti Halep'ten kaçıp da yeniden yakalananların yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmesini emrediyordu.²⁹ İstinaf muhakemesi için Kürd reisleri Nisan'da İstanbul'a getirtiliyor.³⁰ Bu reisler tabii zengin ve güçlü; burada da nüfuzlarını kullanıyorlar. Mesela, İstanbul'da bazı gazetelerde

²⁸ YA.RES 9/61, 1298. 2. 23, No.3 (Nüsha-i saniyesi bir gün sonrası tarihiyle Y.PRK.ŞD 1/13, 1298 M 16).

²⁹ FO 424/122, Inclosure in No.68, Barnham to Trotter, Diarbekir, February 20, 1881.

³⁰ Y.PRK.AZN 1/39, 1298 CA 12. Burada Kürd reislerin nereli olduklarını belirten bir listesi var.

onları savunan yazılar yayınlanıyor.³¹ İstanbul’da muhakeme edilen altmış beş reisten otuz beşinin memleketlerine dönmelerine Ağustos’ta izin veriliyor.³²

Ferid Bey Diyarbekir mahkemesinde işlerin yavaş yürümesinden rahatsızdır: “Diyarbekir Vilayeti Mahkeme-i İstinafiyesi Ceza Dairesi Reisi Hikmet Efendi halen ve iktidaren icra-yı vazife-i memuriyetden aciz olduğu cihetle daire-i mezkurede cereyan eden mesâlih-i cezâiyyenin sektedâr ve tehhürâta duçar olmakda ve şu sebep ile bir hayli eşhas müddet-i medîde tahtında tevkifde kalmakda olduğu beyânıyla reis-i mumailiyyin lüzum-ı tebdili vilayet-i müşarünileyha adliye müfettişliğinden iş‘ar olunmuş” ve gereği yapılmıştır. İstanbul’da Ferid Bey’e güvenin tam olduğu anlaşılıyor; onun isteğiyle Hikmet Efendi azledilmiş ve yerine daha sonra Yanya Vilayeti İstinaf Mahkemesi Müddeiumumisi Halid Bey atanmıştır.³³ 27 Ekim 1881 gibi geç bir tarihte Meclis-i Vükela, asayiş ve idarede intizamı sağlayamayan Diyarbekir Valisi İzzet Paşa’nın, “Kürdistan’ın ehemmiyet-i malûme-i azîmesine binaen” azledilmesine de nihayet karar veriyor.³⁴

Mardin

Adliye müfettişlerinin bir görevi de hapishaneleri denetlemektir. Ferid Bey’in adliye müfettişliği sırasında vilayetteki hapishanelerin hali haraptır. Hapishanelerde binaların alabileceği kapasitenin üstünde mahkûm birikmiştir. Mahkûmlar o kadar bakımsız ki, açlıktan ve hastalıktan telef olmaktadır. Ferid Bey’in Mardin’deki hapishaneyle ilgili olarak 22 Haziran’da Adliye Nezareti’ne gönderdiği bir telgraf şöyledir:³⁵

Mardin Hapishanesinin tahsisatı ğalâdan ve ahval-i saireden dolayı tezayüd eden mahbusîn masârifâtının idaresine kifayet etmediği ve şimdi mahbusünden fukara olanlara eklemek? verilmediğinden bir hastalıktan ve fenalıktan korkulduğu Mardin Müddeiumumisi muavinliğinden yazılması üzerine keyfiyet vilayete bildirilmişti. Alınan cevabda işbu keyfiyet tasdik ve bunun için Dâhiliye Nezaret-i celilesine müracaat olunduğu işar ve tenmîk (?) olunmuşdur. Bûdce haricinde sarfiyat vuku bulmayacağı ve hâlbuki ta‘yînât verilmediği halde açlıktan vefeyat vukuu misillu ve bulunduğu [sic] cihetle tahsisatının zammiyle Diyarbekir vilayetine mezuniyet itasının tebliği müsted‘â bulunmuşdur. Ferman. Fi 10 Haziran 96. Adliye Müfettişi Ferid

Ferid Bey’in bu yazısı Adliye’den Dâhiliye’ye, oradan da Şura-yı Devlet’e gitti. Çıkan karara göre Mardin hapishanesine ilaveten altmış bin kuruş tahsis edildi. Mardin hapishanesindeki kötü koşulların bu kadarcık bir kararla düzelmesine imkân yoktu. İki yüz kişinin bile sağlıklı barınmasına müsait olmadığı halde, burada dört yüz mahkûm yatıyordu. Bu yüzden habis bir tifüs salgını başlayınca mahpusların bir kısmı Diyarbekir’e gönderilmek istendi. Ancak oradaki hapishane de haddinden fazla

³¹ FO 424/122, Inclosure 2 in No.105, Barnham to Trotter, Diarbekir, April 11, 1881.

³² FO 424/123, No.57, Dufferin to Granville, Therapia, August 12, 1881.

³³ İ.DH 822/66297, 1298 RA 5.

³⁴ YA.RES 13/55, 1298.12.3.

³⁵ ŞD.DH 2434/11, 1297 L 20 [25 Eylül 1880]

doluydu. Vali, taşınma talebini reddederek hasta mahpusların Mardin’de başka bir binaya yerleştirilmelerini istedi. Mardin’deki yetkililer yeterince zaptiye bulunmadığı için iki ayrı binada mahpusları korumanın imkânsız olduğunu bildirdi. Zaten diğer kötü şartlardan ölmekte olanlara, tifüsten ölenler de katıldı.³⁶

Mardin’de başka bir mesele bir türlü ele geçirilemeyen eşkıya Haco’nun yakalanmasıydı. Bununla ilgili olarak, Ferid Bey’in Adliye Nezareti’ne 30 Ekim 1880’de gönderdiği iki yazı vardır: ³⁷

Birkaç senedir Mardin sancağında türeyüp pek çok şekavet ve hasârât icra eylediği halde derdest edilmeyen şakî-i meşhur Hacı [Haco] bu kere de Midyat mu‘teberânından [itibar sahiplerinden] Mirco ile iki Ermeni’yi katl ve bir köyü dahi yağma eylediği Mardin Müddeiumumi Muavinliğinden [Savcı Yardımcılığından] istima‘ ve iş‘âr kılınmış ve merkûmun daha evvelce hasârât-ı mütenevvi‘ası [çeşitli zararları] bulunmuş olup, şimdi ve evvelki cüretiyle çokdan beri fırsat-ı şekavet bulunması ise Mardin Mutasarrıfı olan Diyarbekirli Said Paşa’nın iktidarsızlığı eserinden olduğu ve bu defa derdest ve tenkili çaresine bakılmaz ise ilerüde buralarca bir gâile olacağı hasbe’l-ubudiye [kulluk gereği] maruzdur ferman. Fi 18 Teşrinievvel 1296.

Diyarbekir Adliye Müfettişi Mehmed Ferid

Adliye Nezareti bu yazıyı mazrufen Dahiliye Nezareti’ne gönderiyor. On gün sonra hala cevap gelmeyince Ferid Bey bu kez savcıyla birlikte hazırladığı yazıda, Hristiyan ahaliye zarar veren eşkıya hakkında 8 Kasım’da bilgi verirken yine Haco’yu hatırlatmıştır.³⁸

Mardin havalisinde bulunan Şamar ve Şarabî aşiretleriyle bir takım göçerler eşkıyası Cizre kazasında gasb-ı emvâl gibi fezâyihce cüret etmekte oldukları ve bundan dolayı oralarda olan ahali-i Hıristiyanıye zarara uğramakta buldukları Cizre Keldani Metropolitli telgrafıyla şikayet ve ihbar eylediği ve yine bu sancağa tabi Midyat kazasında şaki Haco’nun katl ü cerh gibi fezâyihce ziyadeleşüb ahali huzuru bulunmadığı bir takım mazlumîn ailesi namına olarak başkaca gelen telgrafdan anlaşıldığı ve Mardin’in temin-i asayiş hakkında icabının icrası lüzumu berâ-yı malumat maruzdur. Fi 27 Teşrinievvel 1296. Diyarbekir Adliye Müfettişi Mehmed Ferid, Müddeiumumi Mahmud.

Dahiliye Nezareti hemen aynı gün vilayete cevap gönderiyor ve derhal kovuşturma yapılmasını, iddialar doğru çıkarsa Haco’nun şiddetle cezalandırılmasını emrediyor (“tahkikat-ı serî’â icrasıyla rivayet-i vâkı’anın sıhhati halinde tedâbir-i şedide ve müessire ifası ve keyfiyetin iş‘ârı muntazardır”). Ancak Haco’nun bertaraf edilmesi devlet eliyle olmamıştır. Kendisine düşman bir aşiret Haco’yu 1881 Şubat başında ele

³⁶ FO 424/122, Inclosure in No.68, Barnham to Trotter, Diarbekir, February 20, 1881.

³⁷ DH.MKT 1333/83, 1297 Z 5 [8 Kasım 1880], No.2

³⁸ Aynı Dosya, No.1.

geçirmiş, eski bir cinayetin intikamı olarak onu öldürmüş ve kafasını Mardin'e götürmüştür.³⁹

Diyarbakir Valisi Olacaktı

Haco öldürüldüğünde Ferid Bey artık Diyarbakir'de değildi. Uzun süre burayla bir ilişkisi de olmadı. Ta ki, 1891'den itibaren Diyarbakir Valisi olan Selim Sırrı Paşa maluliyetinden dolayı görevden alınırken adının yeni vali olarak geçmesine kadar... Ferid Bey adliye müfettişliği zamanından iyi bildiği bu vilayete bu sefer vali olarak atanmak istendi. Sadrazam Kamil Paşa bu atamanın iradesini istizan için tezkiresini 7 Eylül 1895 tarihinde saraya sunacaktır. Ancak padişahтан on gün sonra gelen cevaba göre, Ferid Bey'in "ahlak ve evsâfı icabınca oraya tayini münasib olamayacağından diğer birinin intihab ve arzı ve kendüsünün diyanet ve hamiyet ve ehliyet ile kemal-i ittisâfı haiz olması" isteniyordu.⁴⁰ İşte bu red gerekçesi ilginçtir. Çünkü iki buçuk yıl içinde Ferid Bey ahlak ve vasıflarını öyle iyileştirmiş olacak ki, Konya valiliğine atanmasında bir mahzur görülmeyecektir.

Diyarbakir Adliye Müfettişi olarak hikâyesi anlatılan Ferid Bey, Mart 1898'de Konya valisi ve Ocak 1903-Temmuz 1908 arasında Sultan Abdülhamid'in Jön-Türk İhtilali'nden önceki son sadrazamı olan Arnavut Avlonyalı Ferid Paşa'nın otuz yaşındaki halidir. Avlonyalı Diyarbakir'i gerçekten sevmiştir. Neredeyse otuz yıl sonra bile devlet meclislerinde burayı -gerçi yine vahşet-medeniyet ekseninde- övdüğüne bir nâzır şahitlik edecektir: "Sadrazam Paşa yirmi sene evvel adliye müfettişliği memuriyetiyle Anadolu cihetlerini dolaşmış olduğunu ve Diyarbakirliler Şam ve Beyrut ahalisinden daha mütemeddin olub, içlerinde erbâb-ı fazl u akl bulunduğ u kendi konağında emr u ferman-ı cenâb-ı mülkdârîleriyle geçende akd olunan encümende söylemişti."⁴¹

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul:

DH.SAİD 4/346.

MF.MKT 65/54, 1297 B 30.

Y.PRK.BŞK 4/46, 1298 S 21

ŞD 2435/59, 1297 ZA 2, No.3-4.

ŞD.DH 1457/6, 1298 C 12.

DH.MKT 1333/20, 1297 N 27.

HR.TO 259/36, 1880.9.1

DH.MKT. 1333/57, 1297 N 29,

DH.MKT 1333/45, 1297 N 29.

YA.RES 9/61, 1298. 2. 23.

³⁹ FO 424/122, Inclosure in No.68, Barnham to Trotter, Diarbekir, February 20, 1881.

⁴⁰ Y.PRK.BŞK 43/18, 1313 Ra 26.

⁴¹ YEE 88/19 1325 L 26, Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'dan Mabeyn'e.

Y.PRK.ŞD 1/13, 1298 M 16.
Y.PRK.AZN 1/39, 1298 CA 12.
İ.DH 822/66297, 1298 RA 5.
YA.RES 13/55, 1298.12.3.
ŞD.DH 2434/11, 1297 L 20.
DH.MKT 1333/83, 1297 Z 5.
Y.PRK.BŞK 43/18, 1313 Ra 26.
YEE 88/19 1325 L 26.

The National Archives, London:

FO 424/106, No.156, Trotter to Salisbury, Diarbekir, March 22, 1880.
FO 424/106, Inclosure in No.173, Baker Pasha to Layard, Sivas, April 1880.
FO 78/3132, No.12, Trotter to Salisbury, Diarbekir, 16 April 1880.
YA.HUS 164/119, 1297.7.7.
FO 424/107, Inclosure in No.15, "Report by Inspector-General of Tribunals on the State of the Sandjak of Malatia."
FO 424/107, Inclosure 1 in No.18, Acting Vice-Consul Barnham to Major Trotter, Diarbekir, June 19, 1880.
FO 424/107, No.156, Inclosure 2 in No. 184, List of some of the more important Officials and ex-Officials connected with the Kurdistan Consulate with whom Major Trotter is personally acquainted, with a few Notes added as to Character, &c., [October 1880].
FO 424/107, Inclosure in No.160, Barnham to Trotter, Kharpoot, September 25, 1880.
FO 78/3132, No.14, Trotter to Granville, Diarbekir, 5 May, 1880, 117-120.
FO 78/3132, No.16, Trotter to Granville, Diarbekir 27 May, 1880, 133.
FO 424/122, Inclosure in No.68, Barnham to Trotter, Diarbekir, February 20, 1881.
FO 424/122, Inclosure 2 in No.105, Barnham to Trotter, Diarbekir, April 11, 1881.
FO 424/123, No.57, Dufferin to Granville, Therapia, August 12, 1881.

Diğer:

Cevdet Paşa. *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun (Ankara: TTK, 1991).
Demirel, Fatmagül. *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2008).
Duguid, Stephen. "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* 9:2 (1973), 143-144.